

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г. Ф. Беляков (Київ), О. Г. Белякова (Київ)

Польська історична література про українське козацтво

Аналізуються твори польських істориків 60-х — першої половини 80-х років, присвячені генезису та еволюції військово-політичної організації українського козацтва, його ролі в установленні державності на Україні.

Українська проблематика, зокрема історія козацтва, привертала увагу польських дослідників. На початку ХХ ст., особливо після відродження Речі Посполитої, підписання Ризького договору та приєднання західно-українських земель до Польщі, інтерес до вивчення цієї проблеми значно зріс. Свідченням цього, зокрема, є праці В. Томкевича, Є. Волинського та ін.¹

За період існування Польської Народної Республіки (1952—1989 рр.) історія козацтва висвітлювалася головним чином у контексті розвитку Польщі. Тільки на початку 60-х років з'являються дослідження і науково-популярні публікації з історії України й козацтва. Значний доробок польського українознавства становлять книги В. Серчика «Історія України» (1979 р.), «На далекій Україні. Історія козачини до 1648 р.» (1984 р.) та ін. До генезису козацтва звертався польський автор Зб. Вуйцік². Для нього воно уособлює військове братство козацьке, до складу якого входили представники різних національностей: українці, поляки, татари й ін. На його думку, в ХVІ ст. у цій вільній асоціації людей інтенсивно розвивались асимілятивні процеси на користь так званого «руського елементу». В зв'язку із специфічною організацією життєдіяльності козаків етнічне походження їх не відігравало в ній суттєвої ролі. Автор робить висновок, що на самому початку свого існування козацтво становило понаднаціональну спільність і не визнавало жодної релігії³. Як стверджують Х. Міхник і П. Мослер, міцна козацька військова організація, оплотом якої стала Запорізька Січ, сформувалася десь у першій половині ХVІ ст. Поступово Січ перетворювалася в політичний центр українського народу в його соціальній, релігійній і національній боротьбі⁴.

В історії козацтва польські вчені висвітлюють насамперед період кінця ХVІ — першої половини ХVІІ ст. На початку цього періоду згідно з Люблінською унією (1569 р.) утворилася багатонаціональна шляхетська Річ Посполита в складі двох держав, які називалися народами: Корони (Польщі) і Великого князівства литовського. Шляхта Київщини, Брацлавщини, Волині погодилася на включення цих територій до Корони. Відтоді більше 40 відсотків її населення становили українці⁵. Слідом за цим почався процес польської колонізації українських

¹ Rawity-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki.—Т. 1—2.—Kraków, 1907—1909; Tomkiewicz W. Kozaczyzna Ukrainna.—Lwów, 1939; Tomkiewicz W. Unia hadziacka.—Warszawa, 1937; Woliński J. Rzeczpospolita i Kościół prawosławny.—Warszawa, 1936; Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita do roku 1632.—Warszawa, 1934.

² Wójcik Zb. Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej.—Warszawa, 1960.

³ Ibid.—S. 10, 19.

⁴ Michnik H., Mosler L. Historia Polski do roku 1795.—Warszawa, 1966.—S. 275—276.

⁵ Ibid.—S. 229.

земель. Історик М. Богуцька наводить дані, що на цих землях великі латифундії отримали магнати з Малопольщі, наприклад, К. Острозький. Він мав близько 1 млн. гектарів землі, 100 міст і замків, 1300 сіл. Родини Замоївських, Збаразьких, Вишневецьких володіли територією розміром понад 16 тис. км² і тисячами селян⁶.

Населення України опинилося під владою польських земельних магнатів. Рятуючись від феодального і національного гніту, найбільш волелюбні його представники почали поповнювати козацькі лави, становили грізну силу козацько-селянських повстань. Саме це зумовлювало поширення впливу козацтва на всю Україну, посилення тут у кінці XVI ст. визвольної боротьби⁷.

Х. Самсонович й інші польські історики підкреслюють, що специфічні риси українських повстань кінця XVI ст. виникали з об'єктивних умов соціально-економічного та політичного розвитку. По-перше, інтенсивно поширювався процес колонізації привілейованих груп населення. В той же час селяни України зберігали свою етнічну відособленість. По-друге, в українських повстаннях національні й класові начала не завжди виступали одночасно. Тільки в першій половині XVII ст. соціальні протиріччя доповнювалися національними суперечностями, які виникали на ґрунті іншомовності, різниці звичаїв, віри⁸.

Розглядаючи роль козацтва у визвольній боротьбі українського народу проти польських магнатів, можна погодитися з тезою М. Богуцької, що грізні наслідки Люблінської унії дали про себе знати менше ніж за століття з часу її підписання⁹. Одним з таких наслідків була Брестська унія.

Сучасні польські дослідники надають цьому історичному явищу великого значення. Прийняття Брестської унії, як відомо, збіглося з придушенням козацького повстання С. Наливайка. Цей факт, визнає В. Серчик, не міг не вплинути на свідомість і самих козаків щодо зміни їх ставлення до релігії. Вони почали відходити від релігійної індиферентності і виявляли прихильність до православної віри, підтримували боротьбу православ'я проти уніатства¹⁰. В умовах посилення релігійної конфронтації на Україні багато залежало від позиції такої значної соціально-політичної, одночасно і військової сили, якою було козацтво. Саме такою силою визнає його польський історик А. Вичанський¹¹. До козаків, як вважає В. Серчик, переходить функція захисника православ'я в Польщі¹².

Православна церква визнавала козацтво як союзника в боротьбі проти польської політики підтримки уніатів. У 30-х роках XVI ст. православні ченці проводили серед козаків агітаційну роботу на захист віри¹³.

Пагубність релігійної політики на Україні, неконструктивність політики Польщі щодо козаків відзначають практично всі польські дослідники¹⁴. Для підтвердження своїх висновків вони посиляються на новий закон про козаків, затверджений Сеймом у 1638 р.¹⁵ Закон скасо-

⁶ Bogucka M. Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek.— Warszawa, 1973.— S. 256.

⁷ Michnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 276.

⁸ Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795.— Warszawa, 1973.— S. 204.

⁹ Bogucka M. Op. cit.— S. 278.

¹⁰ Serczyk W. Ukraina w latach 1569—1795 // Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.— Kraków, 1970.— S. 258.

¹¹ Wyczański A. Polska Rzecz Pospolita Szlachecką.— Warszawa, 1965.— S. 247.

¹² Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku.— Kraków—Wrocław, 1984.— S. 175.

¹³ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.— S. 260.

¹⁴ Historia dyplomacji i polskije. / Red. Z b. Wójcik, t. 2, 1572—1795.— Warszawa, 1982.— S. 167—168.

¹⁵ Його прийняттю передували політичні і воєнні акції козаків, наприклад, прибуття їх депутації на виборчий Сейм; вимоги участі представників козаків у виборах короля, рівних прав з шляхтою (1632 р.); зруйнування козаками Сулими польського

уважав усі привілеї та самоврядування козаків, кількість реєстрових обмежувалася до 6 тис., решта козаків була визнана селянами. Вищі посади у військовій козацькій організації мала займати польська шляхта.

Приймаючи цей закон, Сейм намагався зупинити процес перетворення козацької організації в соціально-політичну силу, запобігти новому ускладненню польсько-турецьких стосунків через запорізьких козаків, як це сталося в 20-х роках XVII ст. Переслідувалася ціль використати сили і військові здібності козаків для охорони південних кордонів Речі Посполитої. До цього схиляв досвід кампанії 1621 р., коли для боротьби з турками були залучені козаки на чолі з Конашевичем—Сагайдачним, які брали участь у битві при Хотині¹⁶.

Як відомо, відповідно на закон 1638 р. було повстання nereєстрових козаків Острянина і Гуні на Лівобережній Україні.

Концептуально сучасні польські історики продовжують розглядати події першої половини XVII ст. на Україні в категоріях польсько-козацького конфлікту, який згідно з твердженням В. Серчика поповнився в 30-х роках протиріччям між козацькою старшиною і масою посполства (черні)¹⁷. В дійсності цей конфлікт мав значно ширшу соціальну основу. Це переконливо довела визвольна війна українського народу, очолювана Богданом Хмельницьким.

У дусі концепції польсько-козацького конфлікту трактується проф. Є. Топольським «козацька» політика короля Владислава IV в десятиріччя так званого «золотого миру» на Україні. Загроза повстання пов'язується з неможливістю реалізації зовнішньополітичних планів короля на півдні (евентуальна війна з Туреччиною і участь у ній козацького війська)¹⁸. Більш реалістичною є точка зору про наявність діалектичної єдності між економічною й соціально-політичною кризою, що охопила Річ Посполиту, і козацьким повстанням. Зростання національної самосвідомості всіх народностей виявилось фактором не тільки дезінтегруючим, але навіть руйнівним для Речі Посполитої. Так, цілком слушно оцінює значення національного фактора напередодні визвольної війни на Україні Зб. Вуйцік¹⁹. Проте в ряді наукових праць підкреслюється значення інших соціальних факторів, зокрема боротьби селян проти панування шляхти²⁰. Серед факторів суто політичних, які спричинилися до повстання 1648 р., називається безрезультатність переговорів козаків у Варшаві в 1646 р., в яких брав участь Б. Хмельницький. Шляхта відмовила королю в акцептації його ініціатив, що мали велике політичне значення, зокрема для формування української державності: збільшення козацького реєстру до 20 тис., визнання й закріплення територіального суверенітету козаків. Відповідно на це було швидко зростання антишляхетських настроїв у Запоріжжі. На думку В. Серчика, більшість козаків вважали політику Речі Посполитої ворожою і небезпечною для інтересів козацтва²¹.

Сучасні науковці повністю не відмовилися від традиційного для класиків польської історіографії погляду на повстання середини XVII ст., як війну громадянську (домову) в Польщі, козацьку війну²².

укріплення Кодак; повстання Павлюка (П. Міховича). Ці й інші акції польські історики кваліфікують як антипольські (Зб. Bazyłow L. Historia Rosji.—Warszawa, 1983.—Т. 1.—С. 260).

¹⁶ Dzieje Polski. / Red. J. Topolski.—Warszawa, 1976.—С. 321.

¹⁷ Ukraina. Terazniejszość i przeszłość.—С. 261.

¹⁸ Dzieje Polski.—С. 324.

¹⁹ Historia dyplomacji polskiej.—С. 165.

²⁰ Serczyk W. Historia Ukrainy.—Wrocław, 1979.—С. 117. Автор багатотомної історії Росії, проф. Л. Базилов вважає, що найбільше козацьке повстання на чолі з Б. Хмельницьким переросло в селянську війну, яка охопила всю Україну. (Bazyłow L. Historia Rosji.—Т. I.—С. 260).

²¹ Serczyk W. Op. cit.—С. 115—116.

²² Bobrzyński M. Dzieje Polski w zagysie. Книга перевидана в Варшаві в 1974 році.—С. 342, 345.

Автори праць, написаних за період існування ПНР, широко користувалися поняттям «визвольна війна українського народу»²³. У працях другої половини 70-х — початку 80-х років цей термін майже не вживається, а події української історії середини XVII ст. розглядаються Є. Топольським, В. Серчиком та ін. в категоріях суто козацького повстання, бунту підданих Речі Посполитої. Х. Самсонович, розкриваючи діалектику переростання повстання у визвольну війну проти гноблення шляхти, на жаль, зазначає, що це була також війна українців проти поляків, які відрізнялися вірою, звичаями і мовою²⁴.

Аналізуючи характер і хід визвольної війни українського народу, автори цих досліджень звертають увагу насамперед на феномен інтернаціоналізації конфлікту, її наслідки для Польщі й України.

Першим кроком на шляху интернаціоналізації української проблеми, вважає Зб. Вуйцік, став союз Б. Хмельницького з кримським ханом (1648 р.), потім переговори представників Речі Посполитої з гетьманом Б. Хмельницьким, які з самого початку набули міжнародного характеру²⁵. Саме на переговорах зимою 1648—1649 рр. гетьман Б. Хмельницький висловив польським комісарам кредо своєї політичної програми: «Визволю з лядської неволі весь народ руський»²⁶. Предметом переговорів були також ліквідація Брестської унії, вигнання єзуїтів з Києва, надання православним ієрархам місць у Сенаті й ін. Польські історики вважають, що на переговорах українська сторона добивалася політичного самовизначення в формі козацької держави, виведення польських військ з України²⁷. Це підтверджують статті Зборовського договору, де Київське, Брацлавське і Чернігівське воеводства були відокремлені, як «позасталі на правах і свободах козацьких», як територія козаків, вільна від королівських військ. На цій території визнавався суверенітет гетьманської влади Б. Хмельницького²⁸.

Поновлення воєнних дій на Україні вело до дальшої интернаціоналізації конфлікту. Його безпосередніми учасниками ставали Росія, Туреччина, Кримське ханство й ін.

У польській історіографії акт воз'єднання України з Росією одержав назву «Переяславська унія». Увагу заслуговує її оцінка сучасними істориками. Констатується, по-перше, що для козаків і українських селян Росія вважалася природним союзником у боротьбі під гаслами усунення польської шляхти з території України, захисту православ'я. В процесі цієї боротьби зростали тенденції до об'єднання з Росією. Політика Польщі практично зводилася до утримання територіальної цілості держави. По-друге, дається інтерпретація Переяславської унії в категоріях незалежності. Зб. Вуйцік висловив думку, що в 1650—1651 рр. незалежність України стала доконаним фактом. Була визнана козацька державність. Польські автори не беруть під сумнів суверенно-правний характер Переяславської унії, підкреслюючи, зокрема, що вона спричинилася до розширення вільності українського населення, головним чином у релігійній сфері²⁹, що це була згода на приєднання до Росії частини України, на яку поширювалося фактичне гетьманство Б. Хмельницького³⁰. В той же час акцентується вимушеність цієї угоди для України, негативні наслідки для неї польсько-російської війни,

²³ Historia Polska do roku 1764 / Red. X. Lowmiński.— Warszawa, 1957, s. 616, 675; Wójcik Zb. Dzikie Pola.— S. 197—199.

²⁴ Samsonowicz H. Op. cit.— S. 227.

²⁵ Historia dyplomacji polskiej.— S. 189.

²⁶ Конкретно мова йшла про визнання самостійності України, включаючи Львів, Хелм, Галич, у складі Речі Посполитої.

²⁷ Samsonowicz H. Op. cit.— S. 227; Historia dyplomacji polskiej.— S. 189.

²⁸ Michnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 289; Wójcik Zb. Dzikie Pola.— S. 239, 244.

²⁹ Ukraina. Terazniejszość.— S. 267.

³⁰ Baz ylow L. Op. cit.— S. 261.

кон'юнктурної політики Б. Хмельницького в стосунках з Росією після Переяславської унії.

На користь такої інтерпретації політики були спроби зближення із Швецією в 1656—1657 рр. Переговори із шведським королем, вважає В. Серчик (його точку зору в цілому поділяють Зб. Вуйцік, Є. Топольський), свідчать про те, що в ці роки Б. Хмельницький мав намір добитися повної незалежності України³¹. Сторінкою нижче він же практично спростовує своє твердження, зазначаючи, що «Переяславська унія була підготовлена надто старанно, щоб можна було підозрювати гетьмана про дволичність щодо царя Олексія»³².

Аналізуючи міжнародний аспект Переяславської унії, польські дослідники роблять акцент на якісно новій геополітичній ситуації, яка склалася після Переяславської ради. Україна, стверджував К. Пиварський, не могла домогтися повної незалежності, оскільки цього не хотіли визнати ні Польща, ні Москва, загрожували також Туреччина і Крим³³. Виходячи з постулату приєднання України до Росії, оголошена війни Польщі трактується як втручання в польсько-козацьку війну³⁴. Одночасно констатується, що політичні акції, спрямовані на зруйнування російсько-української єдності, не були успішними³⁵. Однією з таких акцій стала по суті Гадяцька унія, підписана в 1658 р. гетьманом Виговським з Річчю Посполитою.

Польські історики багато приділяють уваги її аналізу в контексті проблематики української козацької державності. Гадяцька унія розглядається як своєрідний альтернативний варіант Переяславської. Згідно з угодою в Гадячі, три українські воеводства — Київське, Брацлавське і Чернігівське — повинні становити «Руське князівство» під владою гетьмана; воно має свою окрему армію; козацька старшина отримує шляхетські привілеї, польські власники землі повертаються до своїх маєтків. Перший варіант унії включав вимогу ліквідації уніатства. Сейм ухвалив Гадяцьку унію, за винятком цієї вимоги. До реалізації угоди навіть не приступали. Перешкодою цьому було козацьке повстання проти Виговського. Проте польські історики вважають, що вона являє собою цікаву політичну модель розв'язання української проблеми (утворення польсько-литовсько-руської федерації)³⁶. Відомо, що в політичній практиці другої половини XVII ст. з боку Польщі не було жодної спроби повернутися до цієї ідеї, щоб здійснити її в тій чи іншій формі на Правобережній Україні, яка, згідно з Андрусівським перемир'ям, залишилася в складі Речі Посполитої.

В 60-х роках XVII ст. боротьба українського народу за самостійність розвивалася в тяжких умовах. «Підлегла Росії Україна, — писав А. Вичанський, — не відмовилася від дальших спроб боротьби не тільки проти Польщі, але і можливості відокремлення від Росії»³⁷. Ця форма боротьби політичних структур козацтва значилася як укладення союзу з Кримом і Туреччиною. В 1666 р. гетьман П. Дорошенко визнав себе данником султана. Ця політична акція призвела до війни між Польщею і Туреччиною.

Сусідні держави продовжували політику ігнорування інтересів населення України. Її поділ (1667 р.), вважає Є. Топольський, віддавав значну частину українського населення як від Польщі, так і Росії. Переважна більшість польських авторів визнає, що після Андрусівського перемир'я Правобережна Україна продовжувала залишатися тери-

³¹ Serczyk W. Historia Ukrainy.— S. 139.

³² Ibid.— S. 140.

³³ Historia Polski do roku 1764, t. 1, s. 681.

³⁴ Polska XVII wieku. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Red. J. Tazbir.— Warszawa, 1969.— S. 29—30.

³⁵ Historia dyplomacji polskiej.— S. 196.

³⁶ Dzieje Polski.— S. 329.

³⁷ W y c z a ń s k i A. Polska Rzeczą Pospolitą Szlachecką.— Warszawa, 1965.— S. 355.

торією конфліктів з козаками, селянських рухів, козацько-селянських повстань³⁸. Їх основу становив комплекс соціально-політичних, соціально-економічних проблем, які залишилися невирішеними у процесі визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., а також поповнилися факторами, що виникали з факту поділу України.

Складний характер соціально-політичної ситуації на Україні в 70-ті роки відбився на діяльності гетьманів цього періоду. Підкреслюючи трагізм цих постатей, В. Серчик ототожнює трагедію гетьманів 70-х років XVII ст. з трагедією України, її населення³⁹. В 80-х роках на Правобережжі значно активізувався рух за ліквідацію Брестської унії. У відповідь католицька церква перейшла в наступ. На рубежі століть усі православні єпархії стали уніатськими. Одночасно ліквідовувалися в Київському, Брацлавському воєводствах реєстрові козацькі формування. Відповіддю на це було козацьке повстання в чотирьох українських воєводствах Польщі. Серед політичних вимог повстанців Палія було також возз'єднання з Лівобережною Україною.

Драматично склалася подальша доля козацтва на Лівобережжі. Особливу увагу польських учених привертає діяльність гетьмана Мазепа (Колодинський). Згідно з угодою гетьмана із шведським королем Карлом XII і Станіславом Лещинським, зазначає В. Серчик, Мазепа мав стати володарем князівства в Білорусії (землі Полоцькі і Вітебські). Україна, а також Смоленськ повинні були перейти до Польщі⁴⁰. Історія вирішила інакше.

Тенденції до об'єднання України в середині XVIII ст. посилювалися. Серед об'єктивних факторів цього прогресивного процесу польські автори називають: поглиблення кризи політичних стосунків на території українських воєводств, зростаючий процес формування національної свідомості української народності, настрій ворожості щодо шляхти, всього польсько-католицького⁴¹. Характеризуючи Коліївщину, вони, зокрема проф. Є. Топольський, порівнюють це повстання з повстанням Б. Хмельницького. Вважають, що Коліївщина мала більш селянський фундамент, антифеодальну спрямованість. Разом з прибулими із Запоріжжя гайдуками козаки з магнатської варті поширювали на Правобережжі ідеї козацької вільності⁴². Під знаком цих ідей і козацько-селянських повстань на Україні минуло практично все XVIII ст. Їх останній рубіж, як вважають польські історики, — це події, пов'язані з поділами Польщі.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що праці з проблематики українського козацтва сучасних польських авторів становлять вагомий вклад у дослідження цього оригінального феномену нашої вітчизняної історії. Запропоновані в них концептуальні підходи до вузлових питань історії козацтва, української державності, своєрідне бачення найважливіших сторінок цієї історії, багатство залучених джерел становлять безперечний науковий інтерес для спеціалістів і всіх, хто цікавиться більш як 500-річною історією українського козацтва.

Одержано 04.03.90.

Анализируются произведения польских историков 60-х — первой половины 80-х годов, посвященные генезису и эволюции военно-политической организации украинского казачества, его роли в становлении государственности на Украине.

³⁸ Dzieje Polski, s. 329; Mićnik H., Mosler L. Op. cit.— S. 300; Bogucka M. Op. cit.— S. 283.

³⁹ Serczyk W. Historia Ukrainy.— S. 160.

⁴⁰ Ukraina. Terazniejszość.— S. 271.

⁴¹ Dzieje Polski / Red. J. Topolski.— S. 378.

⁴² Ibid.